

מתי „התחיל דניאל בומבירגו להדפיס”?

מאת

אברהם רוזנטל

שאלה זו חזר לברר ד"ר י' מהלמן במאמרו „בית דפוסו של דניאל בומברג בויניציאה”¹ ומסקנתו: „טעו כל החוקרים החדשים (שאותם הוא מונה לעיל)... וצדקו במשפטם ההיסטוריונים היהודיים ר' דוד גאנו ור' גדליהו ׳ יחיאל” לאמור: „בשנת ה' אלפים רע"א התחיל דניאל בומבירגו להדפיס הגמרא וכל שאר ספרי הקודש”². ראייתו של מהלמן — מטופס של „התנ"ך הראשון שהדפיסו בומברג” שהיה בספרייתו זכיום בביה"ס הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים³. „הטופס כולו” כותב מהלמן „הוא המהדורה הידועה של עשרים וארבעה בלא פירושים” אבל „על השער נתפרסמה שנת ההדפסה 1511 (רע"א)”.

לדעתו של מהלמן „השער משנת רע"א הוחלף לאחר שנים אחדות ונוסף בסוף הספר קולופון מאוחר המציין כשנת ההדפסה רע"ח (1517—1518)”. קולופון זה חסר בטופס מהלמן, שהרי „חסרים שלושה דפים בסוף” הספר.

ראיה מעין זו שהביא מהלמן ראייה מכרעת היא. אמנם כפירתם של „החוקרים החדשים” בעדותו של ר' גדליהו ׳ יחיאל מבוססת לא רק על טענת „לא ראינו” — והרי עכשיו ראינו — אלא גם על הסתירה שבינה לבין עדותו של ר' יוסף דבכהן⁴ וכן על חוסר מהימנותו של בעל „שלשלת הקבלה” בדרך כלל⁵, מה גם ש„גמרא” מדפוס

1. ארשת ג, ירושלים תשכ"א, עמ' 93—96. עתה עומד מאמרו זה להתפרסם במהדורה שניה בתוך קובץ מאמריו הביבליוגרפיים של ד"ר מהלמן ובו קבל את דעתי, המבוארת להלן, ששער הטופס הנדון אינו מקורי.

2. שלשלת הקבלה, ויניציאה שמ"ז, דף קי, ב ובלשונו של ר' דוד גאנו (צמח דוד, פראג שנ"ב, חלק א דף סא): „דפוס הראשון לספרי הקדש ע"י דניאל בומבורגא בויניציא היה בשנת רע"א”.

3. אוסף מהלמן, מספר 306—307.

4. דה"י למלכי צרפת וכו' (סביונטה) שי"ד, ע"י קורניליו אדיל קינד, דף קלז, ב. לדבריו התחיל דניאל בומברג להדפיס בשנת 1513. ברלינר, כתבים נבחרים ב, 166 (ל,משלי, שיר השירים וקהלת” ויניציאה 1514, שרשם קאולי בקטלוג המקוצר של הבחליאנה עמ' 75, השווה רשימת שטיינשניידר מס' 102b שציין לה קאולי שם, וצ"ע).

5. ראה דבריו של ש' וינר, מזכרת רבני איטליה (בסוף ספר דעת קדושים, פטרבורג 1897—1898) עמ' 46, אף שהוא מלמד עליו זכות ותולה חלק מטעויותיו בשיבושי מעתיק ספרו לדפוס. וכן D. W. Amram, The Makers of Hebrew books in Italy, עמ' 150, ובעיקבותיו J. Bloch, Venetian printers of Hebrew books, עמ' 6 (מן התדפיס) הע' 15.

בומברג ודאי לא נדפסה בשנת רע"א.⁶

אלא שכל הטענות הללו מוכחות משער הספר העומד וצוות :

Biblia Hebraea Venetiis per Dan. Bombergum Anno Sal. 1511.

מהלמן ער לבעיה, ששער זה מעורר: „חידה היא מדוע ספר זה, פרי ביכוריו של דפוס בומברג, לא הוצע למכירה אלא כעבור שש-שבע שנים, לאחר שהוחלף השער“. את שאר דבריו בסעיף זה הוא מייחד לגיסיון לפתור חידה זו.

קושי נוסף מתעורר מדברי מהלמן. דווקא בטפסים הרגילים שלפנינו הן השער והן הקולופון משנת רע"ח אינם מגלים סימני תוספת מאוחרת, והם נראים מקוריים. הנייר הוא אותו נייר, ובמקום שניתן לבדוק את הדבר מתברר, שהשער והקולופון הם המשכו של הדף המתאים להם בקונטרס.⁸

קשיים אלה נפתרים מתוך בדיקת טופס מהלמן. מתברר, שדווקא בטופס זה השער אינו המשכו הישיר של הדף האחרון מקונטרס א' של הספר, כפי שצריך להיות שער מקורי. דף השער מודבק אל הספר, וגם הנייר שנדפס עליו נראה שונה מזה של שאר דפי הספר, ועכ"פ משל הדף האחרון בקונטרס א'.

ניתן היה להניח, שלטופס מהלמן, תנ"ך משנת רע"ז—רע"ח, צורף שער, שהוא השריד היחיד שנותר ממהדורת Biblia Hebraea, שהדפיס בומברג בשנת 1511 ולא נשתמרה, אולם בדיקת השער עצמו מוכיחה, שלא כן הדבר. ד"ר מהלמן היטיב עמנו וצירף למאמרו תצלום של השער הנידון. נוסחו שצוטט

6. וראה מה ששער בשל כך כבר צונץ Wiss. Zeitschr. f. Jüdische Theologie של א' גייגר, כרך 5 (1842), עמ' 36-37.

7. ראה תצלומי כאן עמ' קצ וכן ארשת שם, הע' 14 ותצלומי בעמ' 95.

8. כך למשל בטופס עשרים וארבעה רע"ח שבספריית שוקן השער הראשון הוא בבירור המשכו של הדף האחרון שבקונטרס. וגם דף הקולופון אינו נראה כתוספת, אם כי קשרו עם הדף הראשון של הקונטרס אינו ניתן לבדיקה מתמת הכריכה.

החומש בתנ"ך זה וכמוהו חמש מגילות (שקונטרסיהן, אגב, ממספרים באותיות כפולות [א, א, א למשל] תופעה יוצאת דופן בספר, המוצאת את הסברה בדברי המדפיסים בשער חמש מגילות במקראות גדולות ויניציאה, ז'ואן די גארה, שכ"ח: „ראינו לצאת בעקבות המדפיסים הראשונים שהדפיסו אלה החמש מגילות בפני עצמם...“ וכו'. עיי"ש, וראה שטיינשניידר, קטלוג בודליאנה, עמ' 6, הערה לסי' 28) מתאימים לתיאור שנתן פורגס (ZfHB, כרך 5 עמ' 31-32) על החומש וחמש מגילות והפטרות שגילה ובסופו קולופון מן ט"ו טבת רע"ז. ייתכן איפוא, שמה שאמרו שטיינשניידר (קטלוג בודליאנה עמ' 6 הע' לסי' 28—28b, במובלע) ופורגס (הנ"ל, במפורש) על חומש וחמש מגילות במהדורת המקראות הגדולות רע"ח — שאלה נדפסו למעשה עוד לפני ט"ו טבת רע"ז — נכון גם לגבי החומש וחמש מגילות שבמהדורת עשרים וארבעה רע"ח, שהדפסתו התלה איפוא גם היא עוד בסוף 1516. מאידך, מן התיאורים המובאים בתוך Historical Catalogue of printed Bibles כרך ג עמ' 703-704, מס' 5079, 5083, 5084 משמע שאין זהות גמורה בין החומש וכו' בלא הפירוש והחלק המתאים בתנ"ך בלא הפירוש. יש איפוא לברר זהות זו בבדיקת הספרים הנדירים עצמם. עכ"פ תמוה הוא, מה ראה פריימן (ZfHB, x, 34) לזהות את החומש וחמש מגילות שמצא פורגס — והם בלא פירוש

לעיל מוקף מסגרת מרובעת, המורכבת מ-4 אלמנטים שונים של קישוט. הקדום שבהם — זה שממנו מורכב המשקוף העליון של המסגרת — דוגמתו מופיעה לראשונה, בשינויים מסויימים, בבית דפוסו של פלגטין באנטוורפן (למשל Junius, Emblemata, 1565 או בתנ"ך עברי שהדפיס בשנת 1566) וכן בדפוסו של זואן די גארה בויניציאה (למשל מקראות גדולות שכ"ח), וכאן הדמיון רב הרבה יותר. שני בתי הדפוס נפתחו במחצית השנייה של המאה הט"ז. החל מהופעתו הראשונה קישוט זה מתחבב על המדפיסים, ואנו מוצאים דוגמתו במשך תקופה ארוכה, ואף הרחק מויניציאה ומעבר לגבולות איטליה, אבל אין הוא או דוגמתו מופיע בראשית המאה הט"ז, ובוודאי לא בבית דפוסו של בומברג. הוא הדין לגבי שאר האלמנטים הקישוטיים שבמסגרת, שכולם, כך דומה, מאוחרים עוד יותר.

מעניין עוד יותר הוא הסמל המוטבע במרכז השער, וצדק מהלמן כשהעיר (הע' 14), שהוא „ראוי לתשומת לב ולחקירה". מתברר, שאינו דגל מדפיסים, ואף לא דגל משפחת בומברג⁹, אלא סמלו של הנרי הרביעי¹⁰ מלך צרפת בשנות 1589—1610¹¹. מסתבר איפוא, שטופס זה של עשרים וארבעה, שיצא מבית דפוסו של בומברג בשנת רע"ח, ניתן, ושמא רק נועד איך שהוא, להנרי הרביעי¹² שנים רבות אחרי צאתו לאור. ומשום כך נדפס, לא לפני 1589, שער מיוחד על ידי מי שידע או קיבל מאחרים, שהספר נדפס בשעתו בשנת 1511. אם כך הדבר, הרי טופסו של מהלמן אינו יכול לשמש הוכחה לעדותם של

— עם אלה הנזכרים בקולופון ההפטרות ע"פ הרד"ק שרשם שטיינשניידר (28b), שעה שבקולופון זה מדובר במפורש בחומש וחמש מגילות עם תרגום ופירוש, ופורגס עצמו מזהה אותם שם, כאמור, כחלקים של המקראות הגדולות רע"ז—רע"ח. התמיהה הוו עוד תגדל בהמשך מאמרו של פריימן (שם, עמ' 79), כשמתברר, שלמרות דבריו אלה במבוא הוא רושם, כהלכה, שתי מהדורות שונות של החומש חמש מגילות והפטרות, שנסתיימו בט"ז טבת רע"ז. בראשונה טקסט בלבד, והוא מפנה את הקורא למאמרו של פורגס (צ"ל: v); ובשנייה עם פירוש ותרגום ההפניה היא לשטיינשניידר 28b. כנראה, נשמטה שורה במבואו של פריימן. אגב, מכיוון ששני החומשים נסתיימה הדפסתם באותו יום, שמא סביר יותר, שהדפסתו של הגדול שבהם — שיש בו התרגום והפירוש — החלה קודם, ולו משפט הבכורה.

9. השווה תצלומו בראש ספר Genealogie de La Famille Van Bomberghen, Bruxelles 1914, ואני מודה לידידי מר יעקב לונצר על התצלום ששלח לי בטובו ועל עזרתו בתרגום הפרק על דניאל בומברג.

10. שנולד בדצמבר 1553 — חודש ושנת מיתו של דניאל בומברג, אשר נקבר ב-21/12/53 באנטוורפן.

11. השווה למשל Journal of the Warburg... Institutes, Vol. 30 pl. 2 1 c. (בין עמ' 184-185) הסמל מורכב מדגליהם של צרפת ונאוארה. ראה: Leon Gruel, Manuel Historique et Bibliographique de L'Amateur de Reliures מריס 1887, כרך א, עמ' 27-28. והתצלום שם.

12. על קשריו של מלך מעניין זה עם יהודים ראה גרץ-שפר, כרך ז, עמ' 383 ואילך.

ר' גדליהו ו' יחיא ושל ר' דוד גאנו, כי כבר בשנת 1511 (רע"א) הדפיס דניאל בומברג ספרים. שער הטופס מצטרף, כעד שלישי לשני קודמיו. לכאורה על פי שנים עדים או על פי שלושה עדים יקום דבר, אלא שאין אנו יכולים להיות בטוחים, שדבריו של ר' דוד גאנו אינם נובעים מ„שלשלת הקבלה“¹³, והוא הדין לשער שלפנינו.

לו ידענו בוודאות, שהשער הנדון נדפס בבית דפוסו של ז'אן די גארה, „בן משק הבומבירגי מנעוריו“¹⁴, או אפילו ע"י פלנטין, שהיה שותפם של יורשי דניאל בומברג בהדפסת ספרים¹⁵, היתה עדות השער מקבלת תוקף רב יותר. לפי שעה הדבר צריך בדיקה. החומר הטיפוגראפי שעל גבי השער כולל פרטים, שלא מצאתים לפי שעה בשני בתי הדפוס הנזכרים¹⁶.

אם לעומת זאת, שלוש העדויות תלויות זו בזו וכולן נובעות ממקור אחד, ראוי לתת את הדעת לעובדה, שבקלות ישתבש „רע"א" מן „רע"ח“. חזקה עלינו עדותו של ש' ווינר¹⁷, שבא לידי כתב יד „שלשלת הקבלה“, כתוב בעצם כתב"יד מחברו¹⁸ ונתברר לו לווינר אגב השוואה, „כי המעתיק ספרו לדפוס היה בעזכריו, כי

13. כך כתב כבר עמרם, ובעקבותיו בלוק, הנזכרים לעיל הע' 5.

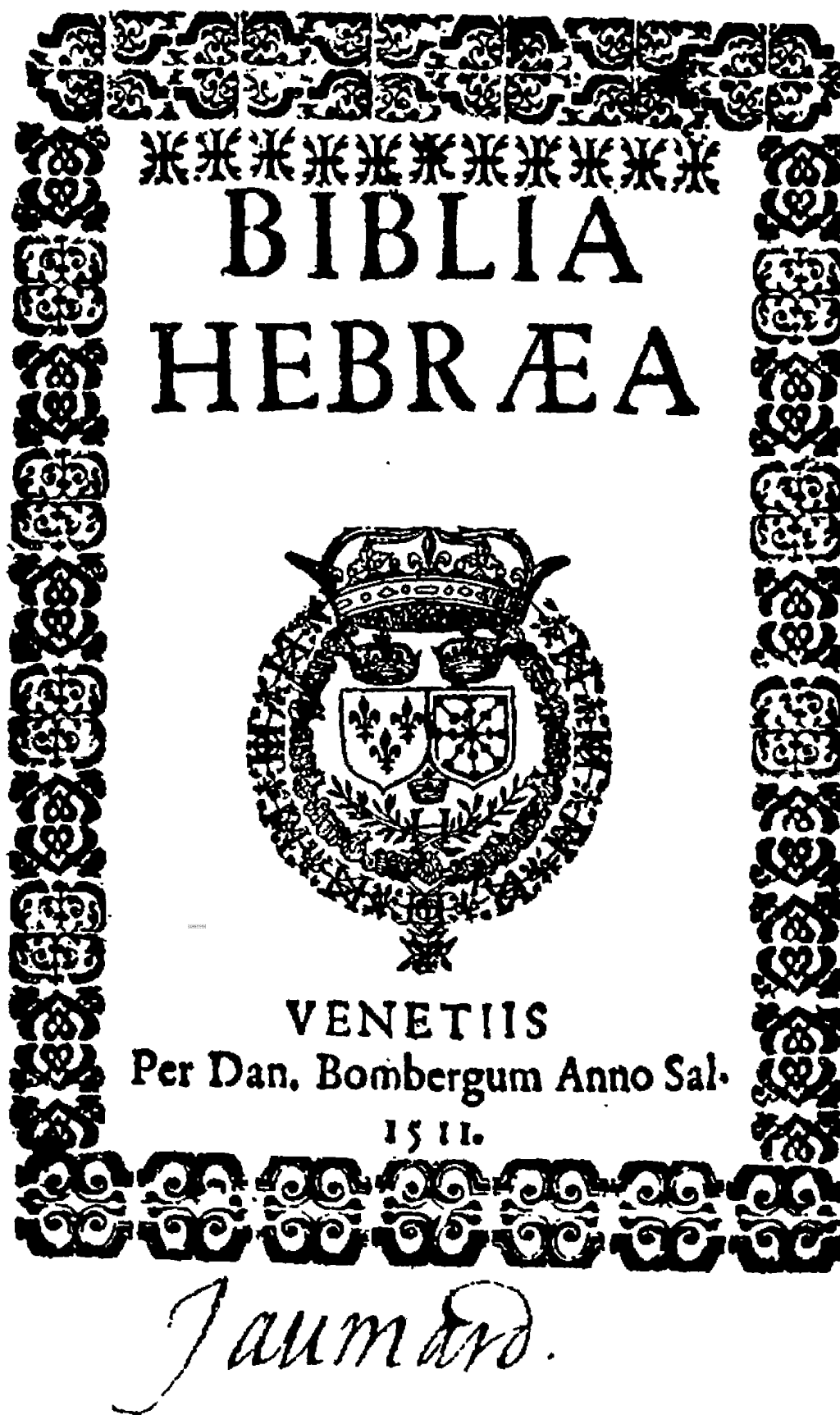
14. שטיינשניידר, קטלוג בודליאנה עמ' 3081, מס' 9049, ואף הדפיס „עם האותיות, היו מהבומברגי“, מקראות גדולות, שכ"ח.

15. תודתי נתונה לידידי מר יעקב לונצר ולגב' M. Verhaeghe, שהודות להשתדלותו של הראשון ובירוריה וסיכומיה של השנייה נודעו לי העובדות הבאות : בניגוד לדעות מסוימות, לא פשט דניאל בומברג את הרגל כשל הוצאות הדפוס. ב' 9 במארס 1556, כשלוש שנים לאחר מותו, נתחלק רכושו של דניאל בומברג בין יורשיו. ב' 26 בנובמבר 1563 נכנסו יורשיו — ביניהם קארל, בנו של דניאל בומברג, ובעיקר קורגליוס בן אחיו (אנטואן) של דניאל בומברג (אשר ירש את האותיות העבריות של דודו ?) — לשותפות עם המדפיס הנודע כריסטופר פלנטין באנטוורפן למשך 8 (או 4) שנים. בין השאר הותנה, שבכל ספר עברי שיודפס ע"י השותפים יצוין שמם של הבומבירגים. (ואכן אנו מוצאים, למשל, בשער התנ"ך הקטן של פלנטין 1566 „במצוות השר בומבירגי“, ובקולופון שבסופו „עם דפוס ואותיות הבומבירגי“. על בני בומברג היה לספק את האימהות לאותיות העבריות. לשאלה, אם היו אלה באמת אותיותיו של דניאל בומברג מויניציאה, שהשתמשו בהם, ומה הקשר בינם ובין ז'אן די גארה בוויניציאה, שבוודאי השתמש באותיותיו של דניאל בומברג, אי אפשר להיכנס במסגרת זו). השותפות נתפרקה בשנת 1567. בגלל רדיפות הדת נאלצו קורגליוס וקארל הקאלוויניסטים למכור את חלקם ליעקב דה שוטי, גיסו הקאתולי של קורגליוס. ומעניין, שקורגליוס קיבל את כספו בעד חלקו בשותפות (שהיה הגדול מכולם), דווקא בוויניציאה. יש סוברים, שחלק מן האותיות העבריות של בומברג נשאר ברשותו של פלנטין, והן נמצאות עד היום במוזיאון פלנטין מורטוס באנטוורפן. מאידך ידוע, שבנו הצעיר של דניאל בומברג, שנקרא על שמו : דניאל, מכר אותיות עבריות בשנות 1568—1570.

16. לדוגמה, פרט הקישוט שבמפתח מסגרת השער (לפי שעה לא מצאתי דוגמתו בספרים קודם לשנת ת' — 1640) והאלמנט שמעל שם הספר (שעדיין לא מצאתיו כלל).

17. לעיל הע' 5.

18. אוסף הבארון גינצבורג „קובץ 652 ברשימת האסיפה הראשונה“.

שער התנ"ך הראשון שהדפיס בומברג, ויניציאה רע"ח, בטופס מהלמן (ראה הערה 7)

[6] מתי „תתחיל דניאל בומבירגז להדפיס“ ? קצא

טעה בקריאתו כפעם בפעם וידלג לפעמים שורות שלמות בהעתקתו ונוסף לזה המון שגיאות הדפוס כי רבו מאד. מן הראוי איפוא לבדוק את נוסח כה"י גם במקום זה¹⁹ ויהי רצון, שמחשבתו של הבארון גינצבורג ז"ל להוציאו לאור תחיקים במהרה. בימינו.

סמלו של הנרי הרביעי, מלך צרפת (ראה הערה 11)

שמח אני שבהערה זו זכיתי לכוון לדעתו של ביבליוגרף נודע: ד"ר מהלמן, שסיפרתי לו, כמובן, על מסקנותי, הודיעני, ששמע בזמנו משמו של משה מארכס ז"ל שלדעתו השער הוא מסוף המאה הט"ז.

19. מר אברהם דוד הכותב עבודת ד"ר על ספר „שלשלת הקבלה" מסר לי בטובו, שלא מצא תצלום מכתב-היד, השמור באוסף גינצבורג במאוסקה.

וארים מארץ קולי ומשערי שאול שועתי (בן-סירא נא, ט)

כל המהדירים וכל המתרגמים של בן-סירא ראו „שועתי“ כפועל, ללא פקסוק. כך תמצא בקונקורדאנציה של בן-סירא, הרצ' מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית, ירושלים תשל"ג, שורש-שוע בבניין פועל, עבר, פעם אחת בלבד: ומשערי שאול שועתי (שם, עמ' 288), כלומר: שועתי. אלא שתיבת „שועתי“ אפשר לראותה כשם, לאו דווקא כפועל, ונמצא הנשוא שברישא „וארים“ נמשך גם לסיפא, ו„שועתי“, הוי שועתי, מושא שני, בתקבולת אל „קולי“. הבה נשקול את הקריאה המקובלת, „שועתי“, כנגד „שועתי“.

לזכות „שועתי“ ייאמר: (א) לשון „משערי שאול שועתי“ דומה לתפילתו של יונה, יונה ב, ג: „מִבֶּטֶן שְׂאוֹל שְׁוַעְתִּי“. (ב) הרי תקבולת גמורה בפסוק: „מארץ“ כנגד „משערי שאול“, „וארים קולי“ כנגד „שועתי“. (ג) לא מצינו במקורות לשון „הרמת שועה“¹.

ולזכות „שועתי“: (א) התקבולת „קול“ — „שועה“ מצויה במקרא: „וישמע מהיכלו קולי ושועתי באוני“. (ש"ב כב, ז), ובמקבילה שבתהלים יח, ז: „ישמע מהיכלו קולי ושועתי לפני תבוא באוני“. „קולי שמעת אל תעלם אונך לרוחתי לשועתי (איכה ג, נו). וכן מצינו במקרא „קול“ נסמך אל „שועה“, ירמיה ח, יט: הגה קול שועת בת עמי מארץ מרחקים. (ב) מבנה תחבירי זה, היינו: נשוא, תיאור (או מושא עקיף), מושא — תיאור, מושא, ומעין המבנה הזה, נפוץ בבן-סירא מאוד מאוד, כגון:

מח, ז: והשמיע בסיני תוכחות ובחורב משפטי נקם. לב, כד: עד ישיב לאנוש פעלו וגמול אדם כמזמתו.

(ג) בתקופת 500 שנה, מן 200 לפני סה"נ ועד 300 לסה"נ, לא מצאנו את הפועל „שוע“ כלל, למעט הפסוק שלנו, בן-סירא נא, ט². והשם „שועה“ מצינו לו במגילת מלחמת בני אור בבני חושך, עמ' 10, שר' 17: [הטה נא אוזני] כה אל שועת נני. ובמגילת ההודיות, עמ' 5, שר' 12: כי בצרת גפשי לא עזבתני ושועתי שמעתה במרורי נפשי. ובספרי דברים כו (ח"ש האראוויטץ, עמ' 39): עשרה לשונות בקראת תפלה ועקה שועה נאקה וכו'.

(ד) „ומשערי שאול שועתי“ — דומה חסרה השלמה כלשהיא, מעין „שועתי אליך“, כגון תהלים ל, ג; או כגון תהלים פח, יד: „אליך שועתי“; או מעין „שועתי יי“; או „שועתי הרשיעה“.

(ה) טענה ג בזכות „שועתי“ לא דווקא, לפי שלא פייט בן-סירא לא „שועתי הרמתי“, ולא „הרמתי שועתי“, ולא „וארים שועתי“, אלא הטיל „וארים“ במשפט הראשון, ו„שועתי“ במשפט השני, וחצץ חציצה גדולה ביניהם — „וארים“ ברישא דרישא, ו„שועתי“ בסיפא דסיפא. מה הקריאה שקרא בן-סירא, לא נדע אל נכון עד שיבוא אליהו. יש פנים לקרוא „שועתי“, ויש פנים לקרוא „שועתי“. והי מהדירי בן-סירא מיטיבים, אילו הציגו לפני הקוראים גם את הקריאה האחרת, כדי שיחליט הקורא מה יקרא. פגם זה בא על תיקונו בקונקורדאנציה של בן-סירא שההדירו ד' בארתלמי ואו' ריקנבאכר³. בעמ' 397 הביאו את התיבה השנויה במחלוקת גם בערך „שוע“, גם בערך „שועה“. ועל כך יעמדו על הברכה.

ישראל בן-דוד

1. טענה זו כתב אליי פרופ' ש"א ליזנשטם.
2. כך אנו למדים מן הקונקורדאנציה לספרות העברית של התקופה האמורה, שהכינה מערכת המילון ההיסטורי של הלשון העברית שבאקדמיה ללשון העברית.
3. Konkordanz zum Hebräischen Sirach, Göttingen 1973.